

JOVANA SKERLIĆA AKSJOLOGICZNE WZORCE AUTORYTETÓW JAKO PARADYGMATÓW SERBSKIEJ KULTURY I LITERATURY

Jovan Skerlić's Axiological Patterns of Authorities as Paradigms
of Serbian Culture and Literature

DOROTA GIL

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polska

E-mail: dorota.gil@uj.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2231-5308>

Abstract

This article indicates an incredibly sustainable and indisputable and therefore unprecedented significance of opinions of the prominent literary critic Jovan Skerlić. The significance of his unchallenged opinions was widely recognized in Serbia over many decades of the twentieth century and still remains crucial. Both his extremely negative view on the medieval culture, determined by his worldview horizon (a rationalist, “disciple of the West”), and axiological patterns of the nineteenth-century authorities he pointed to as paradigms of Serbian culture and literature, will have far-reaching consequences. Just as it was at the beginning of the twentieth century, so it will be today – the opinions imposed by the power of the critic’s authority will lead to stereotyped valorisations of already active contemporary continuators of the nineteenth-century authorities such as Dositej Obradović, Vuk Karadžić or Petar II Petrović Njegoš, and at the same time will employ a simplified categorization of dominant currents or types of traditions within Serbian culture.

Keywords: Jovan Skerlić, authority, periodisation of Serbian literature, paradigms of Serbian culture and literature, Dositej Obradović, Vuk Karadžić, Petar II Petrović Njegoš

Streszczenie

Artykuł wskazuje na bezprecedensowe – bo niezwykle trwałe, niepodważalne w Serbii przez wiele dziesięcioleci wieku XX i istotne także dziś – znaczenie opinii wybitnego krytyka literackiego Jovana Skerlicia. Zarówno jego określona horyzontem światopoglądowym (racjonalista, „uczeń Zachodu”) skrajnie negatywna ocena kultury średniowiecznej, jak i wskazane przezeń

aksjologiczne wzorce XIX-wiecznych autorytetów jako paradygmatów serbskiej kultury i literatury będą brzemiennie w skutki. Podobnie jak na początku XX w., również dziś narzucone mocą autorytetu krytyka poglądy prowadzić będą do zestereotypizowanej waloryzacji już współczesnych kontynuatorów XIX-wiecznych autorytetów, takich jak Dositej Obradović, Vuk Karadžić czy Petar II Petrović Njegoš, oraz przywoływać uproszczoną kategoryzację dominujących nurtów czy typów tradycji w obrębie kultury serbskiej.

Słowa kluczowe: Jovan Skerlić, autorytet, periodyzacja literatury serbskiej, paradygmaty serbskiej kultury i literatury, Dositej Obradović, Vuk Karadžić, Petar II Petrović Njegoš

1.

Wśród osobowości wybitnych, postrzeganych jako wielkie autorytety, postać krytyka, historyka i teoretyka literackiego Jovana Skerlicia (1877–1914)¹ zajmuje w serbskiej tradycji narodowej miejsce szczególne: jego niekoherentne, zestereotypizowane i niekiedy krzywdzące opinie dotyczące czołowych animatorów kultury i literatury przełomu XVIII i XIX w. – traktowanych przezeń jako swoiste paradygmaty postaw światopoglądowych, a zarazem określonych modeli kulturowych – nade wszystko zaś narzucona mocą jego autorytetu skrajnie negatywna opinia na temat literatury (i całej kultury) średniowiecznej mieć będą długofalowe, doniosłe konsekwencje. Co istotne, dostrzegalne są one także dziś w postaci wciąż żywej, a podobnie jak przed dwustu laty uproszczonej kategoryzacji i waloryzacji współczesnych już kontynuatorów XIX-wiecznych

¹ Ten jeden z najbardziej zasłużonych serbskich krytyków literackich i ideowy przywódca orientacji demokratycznej oraz zwolennik integracyjnej idei jugosławizmu miał ogromny wpływ na życie kulturalne i literackie oraz opinię publiczną na początku XX w. (jak mawiano, „on sam był po prostu opinią publiczną”). Ukształtowały go studia filologiczne ukończone na uniwersytecie w Belgradzie oraz pobyt we Francji i w Szwajcarii, gdzie na Uniwersytecie w Lozannie pod kierunkiem znanego prof. Georges’a Renarda obronił doktorat z zakresu literatury francuskiej. Był wykładowcą Uniwersytetu Belgradzkiego, członkiem Serbskiej Akademii Królewskiej (późn. SANU), redaktorem czasopisma „Srpski Književni Glasnik”, posłem w serbskim parlamencie i zaangażowanym członkiem lewicowej partii politycznej. Przedwcześnie zmarły (w wieku zaledwie 37 lat), lecz niezwykle płodny krytyk ma w swym dorobku składające się na czternaście tomów studia, rozprawy, eseje oraz recenzje. Za fundamentalne dla narodowej kultury serbskiej uznane zostały książki: *Pisci i knjige* (t. 1–9, 1907–1926), *Istorija nove srpske književnosti* (1914) oraz *Srpska književnost u 18 veku* (1923). Jako twórca nowoczesnej serbskiej krytyki literackiej opartej na wzorcach francuskich (obok mniej popularnego jego nauczyciela Bogdana Popovicia, który poświęcił mu pierwsze znane studium – vide B. Popović, *Jovan Skerlić kao književni kritičar*, Beograd 1921) Skerlić doczekał się wielu opracowań naukowych. Z nowszych prac vide np. N. Nikolić, *Jovan Skerlić: uporednost dve tradicije*, w: idem, *Identitet srpske književnosti. Priča o književnoistorijskoj ideji*, Beograd 2019, s. 125–184 czy M. Egerić, *Skerlićev kritički duh*, Novi Sad 2011. Vide także trafne, syntezujące ujęcie na temat dokonań Skerlicia: P. Palavestra, *Jovan Skerlić – svedok „zlatnog doba” srpske književnosti – predgovor*, w: *Antologijska edicija „Deset vekova srpske književnosti”*, knj. 109: Jovan Skerlić, prired. idem, Novi Sad 2011, s. 7–15.

autorytetów, takich choćby jak Dositej Obradović, Vuk Karadžić czy Petar II Petrović Njegoš. Z powodzeniem stosowane przez współczesnych intelektualistów serbskich kategorie, będące synonimami konkretnych postaw światopoglądowych twórców – przejęte z aksjologii XIX-wiecznej i wprowadzone przez Skerlicia przed I wojną światową – stanowią jeden z najbardziej wymownych, choć nie-jedyny przykład niebywałej trwałości narzuconych przez tę wybitną osobowość opinii na temat dominujących nurtów czy typów tradycji w obrębie serbskiej kultury. Najistotniejszą bodaj kwestią wydaje się zapoczątkowany dzięki temu zagorzałemu zwolennikowi wartości cywilizacyjnych Zachodu dyskurs wokół idei oświeceniowych, który stanie się *de facto* kanwą jednego z fundamentalnych, najbardziej nośnych i inspirujących sporów ideowych obecnych w serbskiej kulturoserferze od ponad dwustu lat, także dziś znacząco kształtujących jej oblicze w odniesieniu do postaw światopoglądowych czy ideowych.

2.

Zacznijmy od fundamentalnej dla dalszych diagnoz cezury periodyzacyjnej rozdzielającej „stare” i „nowe” zjawiska w kulturze literackiej, którą to cezurę Skerlic ustalił na okres działalności czołowego przedstawiciela oświecenia Dositeja Obradovicia. Jego postać symbolizować dlań będzie zerwanie z „niekulturalną wschodnio-prawosławną tradycją” na rzecz piśmiennictwa uniwersalnego, będącego „tworem autonomicznym, nieposiadającym tradycji, całkowicie niezależnym organizmem”². Ten wartościujący sąd, odmawiający literaturze wieków średnich wraz z jej kulturową otoczką („produktem chorej średniowiecznej *romantyki*”)³ – a przy okazji też fenomenom barokowym, wybranym klasycystycznym oraz preromantycznym – walorów artystycznych i ideowo-poznawczych, oznaczał w istocie zdezwajanie mitu o kluczowej roli instytucji Cerkwi i środowiska jej konserwatywnych przedstawicieli w dziejach serbskiej kultury. „Prosvetonačalnik Naroda Srbskoga”⁴, uczeń europejskich wolnomyślicieli i racjonalistów, miał się poza tym okazać nie tylko zdeklarowanym zwolennikiem okcydentalistycznej wizji kulturowego rozwoju swego kraju, ale i nosicielem przełomowej koncepcji tożsamości narodowej, opartej na wyznacznikach innych niż konfesyjne, operującej już też wspólnotowymi pojęciami ponadterytorialnymi

² J. Skerlic, *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd 1997, s. 24–25. O ile nie wskazano inaczej, przekłady cytatów z języka serbskiego w całym tekście – D. G.

³ „Stara serbska średniowieczna literatura nie mogła do [procesu – D. G.] ponownego tworzenia literatury serbskiej wnieść nic. Miała ona wyłącznie cerkiewny charakter i tworzyli ją wyłącznie ludzie związani z cerkwią dla idei cerkiewnych, na użytek cerkwi i dla cerkiewnych czytelników. Cała ta literatura liturgicznych trebników, typikonów, kanonów, tekstów hagiograficznych [...] była produktem chorej średniowiecznej »romantyki«, to wszystko nie było literaturą we właściwym tego słowa znaczeniu...”. Ibidem, s. 19.

⁴ Od słów *prosveta* – oświata, oraz *načalnik* – przywódca. Ibidem, s. 100.

i genetyczno-językowymi⁵. Przez apriorycznie oceniony wydźwięk ideowy dawnej literatury religijnej (wiązanej z dogmatyzmem i obskurantyzmem hierarchii kościelnej) przemawiało jednak niezrozumienie roli Cerkwi w zawierającym już przecież pewne ożywcze prądy XVIII stulecia. Utożsamienie przez Skerlicia znaczenia literatury cerkiewnej z kontekstem liturgicznym i historiograficznym – ale już w mniejszym stopniu patriotycznym, nie mówiąc o docenieniu samej estetyki tej twórczości (to ostatnie dokonało się dopiero w latach sześćdziesiątych XX w. za sprawą antologii poetyckiej Miodraga Pavlovicia⁶) – wpisuje się za to w model afirmacji wyłącznie racjonalizmu oraz całokształtu idei oświeceniowych jako nadrzędnej zasady porządkowania narodowego procesu historyczno-literackiego. W takim ujęciu bliski postawie tolerancji religijnej samego krytyka „mądry, ogólnoludzki” i „zwalczający wybraństwo narodu” patriotyzm Obradovicia przeciwstawiony zostaje „noszącemu znamiona szowinizmu”⁷ umiłowaniu ojczyzny przez cerkiewnych etnarchów (metropolii karłowickiej), co wszak nie odkrywa ich rzeczywistych intencji i zasług. W rzeczywistości przejmowali oni bowiem na siebie cały ciężar walki o zachowanie narodowej tożsamości, która zagrożona była przez prozelicką postawę Kościoła katolickiego, ale również musieli zmagać się z bolesną odpowiedzialnością za „porzucenie” (po tzw. Wielkiej Wędrówce w 1690 r.) znacznej liczby Serbów pozostawionych poza ziemiami habsburskimi – przede wszystkim w imperium osmańskim.

Niepodważalny przez dziesięciolecia autorytet Skerlicia w kwestii widzenia układu prądów kulturowych i literackich w Serbii na przełomie XVIII i XIX w. ukształtował jako obowiązujący dość uproszczony i nie do końca sprawiedliwy ogląd jednoznacznej ewolucji dokonań intelektualnych w tym kraju ku wartościom cywilizacji Zachodu (prócz spuścizny cerkiewnej w dużym stopniu ulega tu też dyskredytacji rodzimy paradygmat twórczości ludowej). Wychodząc od sformułowania szablonowej antynomii przeciwstawianych sobie zwolenników starego porządku (*starovolje*) i kulturowych rewolucjonistów (*novotnici*), autor *Istoriji...* ostatecznie konkretyzował ją w opisie odradzającego się jako główny

⁵ „Aż do tego czasu – mówił Skerlić – nacjonalizm serbski miał charakter wyłącznie religijny i obejmował jedynie Serbów z terenu metropolii karłowickiej. Jako pierwszy wprowadza on w obręb pojęcia wspólnoty narodowej Serbów ze wszystkich krajów, niezależnie od terytorium i państwa, w jakim żyją: Serbów z Węgier, Serbów z Turcji, Serbów z Czarnej Góry i Serbów z Republiki Weneckiej. Proklamuje, że nie religia decyduje o narodowości lecz język i krew, i że Serbami są również katolicy i muzułmanie. [...] Te idee czynią z Dositeja Obradovicia twórcę szeroko pojętego serbskiego nacjonalizmu”. Przekład fragmentu cytuję za: M. Dąbrowska-Partyka, „Szczerłość” i „sztuczność” jako pseudonimy „zamkniętego” i „otwartego” modelu kultury narodowej, w: *Kategoria Europy w kulturach słowiańskich*, red. A. Makowiecki, T. Dąbek-Wirgowa, Warszawa 1992, s. 46. „Nacjonalizm” – tu w znaczeniu przynależności narodowej lub patriotyzmu.

⁶ Vide M. Pavlović, *Antologija srpskog pesništva*, Beograd 1964.

⁷ J. Skerlić, *Istorija...*, s. 93.

dylemat serbskiej świadomości zbiorowej ścierania się dwóch modeli kulturowych: mieszczańskiego/obywatelskiego (z protoplastą Obradoviciem) oraz ludowego (uosabianego przez Karadžicia). Koncept *gradjanski*, z jego – jak pisał – wyznacznikami „racjonalizmu, realizmu i okcydentalizmu”, oraz przeciwny mu *narodnjački* (domena „romantyzmu i tradycjonalizmu”)⁸ bynajmniej jednak nie wyczerpują całej złożoności i różnorodności komponentów składających się na obraz wieloaspektowej „epoki przejściowej” w dziejach narodowej kultury. Nie dość, że pominął tu Skerlic całkowicie, co już widzieliśmy, cerkiewny nurt tradycji (postrzegany w sposób uproszczony, bez dostrzeżenia jego elitarnych źródeł czy interferencji z innymi tendencjami), to jeszcze w uschematyzowanej opozycji „oświeconych okcydentalistów” oraz romantyków – „ludzi zbłąkanych, o zmaconych umysłach i zapatrzonych w przeszłość”⁹ – nie znalazł miejsca na zrównoważenie ocen poszczególnych kręgów ówczesnego życia kulturalnego (choćaby w odniesieniu do prób ustalenia norm języka literackiego). Kolejny punkt dyskusyjny stanowi kwalifikacja wspomnianego już patriotyzmu („nacionalizmu”) głównej postaci oświecenia – na ile i czy rzeczywiście odrzucana przez Dositeja wyznaniowa identyfikacja narodu znalazła dobre rozwiązanie w rodzącym kolejnie dwuznaczności i konflikty językowym kryterium tożsamości.

3.

Krytyk surowo traktujący wszelkie przejawy kolektywnej mitomanii, manipulacji ideologicznych i kulturowego nacjocentryzmu, i za to ceniony np. przez przedstawicieli życia umysłowego Jugosławii titowskiej, sformułował także popularny jeszcze do dziś – z uwzględnieniem dawnej terminologii – czytelny podział na trzy zasadnicze formacje występujące w historycznej rzeczywistości przełomu XVIII i XIX stulecia, ale też (przy całej umowności) mogące się reprodukować w późniejszych czasach w odmiennych warunkach społeczno-kulturowych. Pierwsi rzecznicy określonego nurtu tradycji, *crkvari*, *sujeverci* (skupieni wokół Kościoła prawosławnego „cerkiewnicy”, „zaboboniarze”), byli dla Skerlicia tylko personifikacją wstecznictwa, broniącego „martwych zabytków średniowiecznej przeszłości”¹⁰, „typowo bałkańskich zwyczajów klasztornych” oraz egzystencji na „kupowanych od biskupów posiadach”; jako okradający wiernych popi analfabeci „grzęźli w nieróbstwie i w rozpuście”¹¹ – choć taki obraz wcale nie był wówczas powszechny.

Frakcja *Srbende* – pełnowartościowych, „prawdziwych Serbów” („Vukowców”) wiernych ludowemu dziedzictwu w kształcie skodyfikowanym etnograficznie

⁸ Ibidem, s. 99.

⁹ Ibidem, s. 100.

¹⁰ Ibidem, s. 20.

¹¹ Ibidem, s. 32–33.

i językowo przez Karadžicia) – także w rzeczywistości nie była jednolitą grupą, łącząc się często z reprezentantami poprzedniej na zasadzie pewnych ideowych/kulturalnych/językowych kompromisów (jak częściowo popierający reformy Vuka Lukijan Mušicki). Zarówno „cerkiewnym”, jak i „ludowym” natywiściom nieobca przy tym była niejednolicie rozumiana „tradycja rodzima”, której heterogeniczne składniki przez wieki się uzupełniały – co w końcu najlepiej zilustruje poetycko-filozoficzna synteza Petara II Petrovicia Njegoša *Gorski vijenac* (1847).

Frajmaori/nacionalisti („wolnomularze”/„nacjonalisci”)¹² to wreszcie trzeci odłam, któremu – jako przeciwnikom wszelkiej maści natywiściów – Skerlić nadaje status jedynej możliwej alternatywy dla wyżej wymienionych intelektualistów, duchownych czy działaczy kulturalnych zamkniętych w prowincjonalnym świecie pojęć. Jako „proeuropejscy” kosmopolici (a taki był właśnie eklektyczny w swych przekonaniach Obradović – mimo przypięcia mu tutaj etykiety „narodowej”)¹³, zwani też byli „józefinistami”, co miało odzwierciedlać ich powiązania z reformatorsko-oświeceniowymi tendencjami na ziemiach serbskich pozostających pod panowaniem Habsburgów¹⁴.

Polaryzacja stanowisk tych ugrupowań – którą Skerlić w swym klasycznym opracowaniu przywołuje – przypadła na okres przenikania się nurtów myśli filozoficznej, społecznej, historycznej i teologicznej oraz refleksji nad literaturą, co wywoływało potrzebę krystalizacji autorytetów uniwersalnych i powiązania ich przesłania z zadaniami narodowymi. Ponowne odkrycie przez serbskiego krytyka na początku XX w. personalnych „prototypów kulturowych” i umiejscowienie ich w wymiarze dualistycznym (natywizm – okcydentalizm, chrześcijaństwo – pogaństwo, mistycyzm – racjonalizm, ortodoksyjność – nieortodoksyjność, serbskość – europejskość itp.) poskutkowało odnowieniem dyskusji o randze kryteriów społeczno-ideowych w kategoryzacji kulturowych i literackich segmentów przeszłości. Trudności wiążące się z dokładnym ustaleniem elementów konstytutywnych dla danej tradycji („stopień rodzimości” czy „obcość” – funkcjonalna bądź negatywna), towarzysząca im terminologia czy zasięg obowiązywania w długo podzielonej terytorialnie Serbii to typowe problemy kraju, w którym „krzyżowały się gunia i kierpce z surdudem i trzewikami, *pamięć ludowa* z europejską wiedzą, patriarchalny pogląd na świat z filozofią mieszczańską”¹⁵. Jest to przyczyną niemożności autorytarnego wyodrębnienia jednoznacznie

¹² *Frajmaori* – od niem. *Freimaurer*, tj. wolnomularz, mason, a *nacionalisti* – tu jako patrioci, proeuropejsko zorientowani przeciwnicy natywiściów.

¹³ O problemach dotyczących zastosowanej przez Skerlicia wobec Dositeja terminologii vide M. Dąbrowska-Partyka, op. cit., s. 46.

¹⁴ Szerzej na temat podziału na trzy nurty tradycji vide D. Gil, *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005, s. 95–96.

¹⁵ A. Stojković, *Razvitak filosofije u Srba 1804–1944*, Beograd 1972, s. 10.

„paradygmatycznych” modeli kultury, w rzeczywistości przypisanych do wielu różnych – już wcześniej zsyntezowanych – całości, z których w każdej przeplatają się wątki kilku tradycji, pierwiastki oryginalne i zapożyczone, reinterpretacje, nieudane kodyfikacje oraz zaskakujące artystyczne i literackie manifestacje ideowych postaw.

4.

Z tego m.in. powodu „cerkiewne zabytki historyczne” musiały zostać celowo zapomniane, by otworzyć drogę nowym szansom na modernizację narodowej literatury przed I wojną światową, i sytuacja ta powtórzy się po 1945 r. Z kolei mityzacja folklorystycznej wizji dziejów narodu i kultury oraz samej postaci Karadžicia stanie się trwałą strategią interpretacyjną, chociaż dla samego (post)pozytywistycznie zorientowanego Skerlicia była ona raczej składnikiem wizji dualistycznej, która akcentowała przede wszystkim znaczenie racjonalistycznych wątków w kulturze i literaturze. Jego podział całej narodowej tradycji literackiej na nurty dositejowski i vukowski – bardzo ważny w perspektywie dokonanego przez niego upodmiotowienia niedocenianej wcześniej spuścizny XVIII-wiecznej jako praktycznie początku całej nowoczesnej historii i kultury¹⁶ – pozostawał przy tym w zgodzie z przyjętym organicystyczno-ewolucjonistycznym podejściem metodologicznym i „rytmizacyjnym” traktowaniem całego procesu ewolucyjnego. Wskazane nurty tradycji miały się odnosić do czytelnej typologii: z jednej strony „Obradović z jego ideami realistycznymi, racjonalistycznymi i okcydentalistycznymi”, a z drugiej „Karadžić z jego ideami romantycznymi i wąsko nacjonalistycznymi”, cokolwiek epitet „romantyczny” miałby oznaczać z punktu widzenia zwolennika odmiennego światopoglądu (zasadniczo nieodrzucającego wrażliwości romantycznej, tylko widoczną w niej czasem sztuczność)¹⁷. Status tej drugiej postaci w serbskiej kulturze trafnie ilustruje opinia, iż jej znaczenie było „nazbyt kwestionowane i pomniejszane w jednym czasie, a nadmiernie podkreślane i celebrowane w innym”¹⁸. Serbski krytyk nie przekreśla jednak doniosłości dzieła Vuka, lecz ujmuje je często w ramach jego (jak i Njegoša) stosunku do fenomenu Dositeja – polemicznego bądź wręcz dyskredytującego ze strony ich obu, co też oczywiście wbudowuje się w obraz naprzemienności „dominujących tendencji epoki” w całym spektrum tradycji (gdzie m.in. właśnie „nacjonalizm” przeciwstawiany jest tendencjom prozachodnim). Podobny przykład zastosowania tego mechanizmu stanowi wydana dokładnie pół wieku po Skerliciońskiej *Istoriji...* książka Miodraga Popovicia,

¹⁶ Vide M. Radulović, *Vidovi srpske književne kritike*, Beograd 2008, s. 162; N. Nikolić, op. cit., s. 126.

¹⁷ M. Radulović, op. cit., s. 187.

¹⁸ J. Skerlić, *Istorija...*, s. 241.

następująco – i raczej nietypowo – charakteryzująca dwie główne orientacje w postępie kulturowym Serbów: „*Sterijina* [»ucznia« Obradovicia – D. G.] [...] – *wąskoserbska*, tradycjonalistyczna, bardziej bizantyjska niż europejska [...], oparta na Cerkwi” oraz „*Vukowska* – bardziej zachodnia, ogólnoeuropejska, nawet jugosłowiańska, patriarchalna w tej samej mierze co nowoczesna, mieszczańska, nasza, a jednak europejska”¹⁹ – zakorzeniona w folklorze. Eklektyzm takiego określenia, z widoczną apologią (już w Socjalistycznej Federacyjnej Republice Jugosławii) modelu Karadžiciowskiego, wynika z niemożności pogodzenia skrajnie odmiennych modeli kulturowych, co można zaobserwować w wielu innych egzemplifikacjach: Andrija Stojković np. przekonuje, że postaci Dositeja i Vuka nie należy postrzegać w trybie ambiwalencji, gdyż „ich myśl filozoficzna i społeczna były u podstaw koherentne, punktem wyjścia dla obydwu była bowiem rodzima mądrość ludu”²⁰ – a wszystko to zrelacjonowane zostaje jednocześnie w aspektach identyfikacji stanowo-klasowej, narodowej i europejskiej. Autorytet Skerlicia w takim czy innym podejściu do omawianej problematyki był w zasadzie nie do ominięcia – niezależnie od tego, czy waloryzowano w XX w. (i później) jedynie dwie czołowe postaci dawnego cywilizacyjnego przeciwstawienia (Dositej – dla tego autora *homo novus* i *homo occidentale*, Vuk – reprezentant „cywilizacji guni i kierpców”) czy też osoby i zjawiska o innej proveniencji.

5.

Skerliciowa interpretacja dorobku Njegoša dokonywana jest również polemicznie, w znacznym stopniu przez pryzmat opinii o nim innej wielkiej już wówczas (w przededniu I wojny) wyroczni i autorytetu (świętego od 2003 r.) – bp. Nikolaja Velimirovicia, autora kompleksowego studium o teofilozofii czarnogórskiego poety i władcy *Religija Njegoševa* (1911). Dyskusja ta, ujawniająca skrajnie różne – i wciąż trwałe – waloryzacje owej twórczości przez dwa inne autorytety, odzwierciedla istotę nie tylko klasycznego sporu racjonalistów z teologami, ale też w dużej mierze sporu o „autorytet religii”, jej miejsce w kulturze i literaturze serbskiej w specyficznej postaci zetnizowanej, sfolkloryzowanej czy nawet zideologizowanej. Unikający patosu racjonalista filolog Skerlić i mistyk Velimirović odczytują tu klasyczne dzieła serbskiego/czarnogórskiego romantyzmu wedle całkiem odmiennych metodologii: naukowej oraz literackiej krytyki (z elementami ateistycznymi) i, w opozycji do tego, *quasi*-naukowej – operującej zmetaforyzowanymi figurami i językiem religijnym interpretacji duchownego (w mniejszym stopniu teologa). Traktowana przez obu autorów jako spójna

¹⁹ M. Popović, *Vuk Stefanović Karadžić 1787–1864*, Beograd 1964, s. 121.

²⁰ A. Stojković, *Srpski narod na razmedju Istoka i Zapada. Prilozi istoriografiji, istoriologiji i istoriozofiji*, Beograd 1999, s. 155.

ontologiczna całość, religia, podobnie jak prawosławie czy ortodoksyjność jako takie, wywołuje mianowicie nieprzystające do siebie konotacje: u Velimirovicia w oczywisty sposób powiązane z tradycyjnym rozumieniem biblijno-kościelnym – jako osobistej wizji, komunikacji z Bogiem – natomiast u Skerlicia wyłącznie z „Cerkwią i jej dogmatycznym nauczaniem”, wraz z całym rytualizmem oraz „metafizyką ludu”, czyli „prostego świata i duchownych”²¹. Dla tego drugiego jest ona niemającą wiele wspólnego z niepojętym indywidualnym doświadczeniem mistycznym instytucją społeczną, czego pochodną stanowił w *Istoriji...* właśnie negatywny stosunek do przepojonej mistycyzmem bizantyjskiej tradycji religijnej i literackiej, opatrywanej epitetem „niekulturalnej”. Zdecydowanie bliższy był mu zrationalizowany zachodni wariant chrześcijaństwa, zarówno katolicki, jak i zwłaszcza protestancki – zgodnie z duchem instytucjonalnego jurydyzmu wiary rzymskiej próbował opisywać instytucje Cerkwi, a w optyce dynamicznej i liberalnej teologii luterańskiej przedstawiać tradycję Kościoła prawosławnego, często też wplatając do swej refleksji pierwiastki postawy człowieka całkowicie świeckiego. Staje się to zrozumiałe, gdy przypomnimy, że część edukacji odbył we Francji i w Szwajcarii.

Rezultat takiej konfrontacji poglądów w odniesieniu do osoby i twórczości Njegoša także musiał być antynomiczny, zatem dla Velimirovicia „najbardziej autentyczna” i oryginalna religijność świętego męczennika duchowego i bogonoścy – skonkretyzowana w poemacie filozoficznym *Luča mikrokozma* (1846) – zorientowana jest na maksymalistyczne cele walki o fundamentalne wartości czystego ducha (np. wytrwałość w dramacie kuszenia), lecz już Skerlić widzi poetę raczej jako oświeconego filozofa wolności, przyjmującego godność władzy tylko z powodów polityczno-dynastycznych i wyznającego heterodoksyjną wiarę „mało podobną do zwykłej i oficjalnej religii”²². O ile projektujący własne ideały na Njegoša święty biskup Nikołaj uważa go – z objawioną w głównych tekstach wizją zmartwychstania narodu – za wzorcowego chrześcijanina o rysach samego Chrystusa, a jego postawę za najwyższe wcielenie ortodoksyjności (osobiście doświadczonego „dramatu”), to dla Skerlicia *credo* poety naznaczone jest sceptycyzmem czy wręcz agnostycyzmem, wspomniany poemat opiera się zaś na „fabule, w którą sam poeta nie wierzy”²³, alegorii religijnej ignorującej historyczno-narodowe realia. Chociaż Skerlić dostrzega w nim głębię religijnego uczucia, za ważniejsze uważa niedostatecznie przez twórcę zarysowane odzwierciedlenie rzeczywistości, tym bardziej że samą religijność postrzega w wymiarze anachronicznego, zdogmatyzowanego i zrationalizowanego myślenia mitycznego.

²¹ J. Skerlić, *Religija Njegoševa*, w: idem, *Pisci i knjige*, knj. 3, Beograd 1955, s. 398.

²² Ibidem, s. 397.

²³ Ibidem, s. 437.

Przy takim podejściu najwyższa ocena, na jaką wobec daru wiary czarnogórskiego wieszca krytyk może się zdobyć, to uznanie jego zintelektualizowanego i zracjonalizowanego doświadczenia panteistycznego, świadczące o oświeceniowych korzeniach własnego myślenia o religii i wartościowania literatury.

Nic zatem dziwnego, że w pracy *Srpska književnost u XVIII veku* (1909) Skerlić usiłował określić wartość poezji Njegoša miarą idealizowanej osobowości Obradovicia, którego cetiński pustelnik miał być „duchowym przeciwieństwem”²⁴. Wyobraźnia zarówno samego Njegoša, jak i jego egzegety Velimirovicia była wszelako dla autora *Istoriji...* zbyt hermetyczna w swej irracjonalnej warstwie metafizycznej, więc i niezrozumienie wszystkiego, co wykracza poza pragmatyczne uwikłanie w świat fizyczny, musiało przyczynić się do ogólnego dychotomicznego określania wielu zjawisk w rodzimej kulturze. Ten rozdwojony model aksjologizacji jest zresztą obecny integralnie w serbsko-czarnogórskiej kulturo-sferze (w szczególności w myśli religijnej oraz narodowej) i dotyczy nie tylko okresu od końca XVIII w. do początku XX. Zderzają się w nim dwa typy świadomości – racjonalnej i mityczno-mistycznej – towarzyszące także kontynuatorom diagnoz Skerlicia i jego adwersarzom przez całe międzywojenne dwudziestolecie i okres późniejszy. W gronie odczytujących przekaz Njegoša „racjonalistów” znajdują się np. lewicowi autorzy Radovan Zogović, Milovan Djilas czy Chorwat Miroslav Krleža (kontynuatorzy socjalistycznej myśli Svetozara Markovicia) – kategorie religijności czy ortodoksyjności waloryzujący całkowicie negatywnie, a jedyną wartość pozytywną przypisujący (jak i sam ich autorytet Skerlić) metaforycznie traktowanej religii utożsamianej z panteizmem lub „wierze Obilicia”, „religii immanencji”²⁵ sprzyjającej kodyfikacji serbskiego mitu narodowego. Obecne były również próby bardziej naukowo obiektywnej oceny tych trudnych do pozaliterackiej systematyzacji zjawisk i pojęć, podejmowane jednak w sposób nieuporządkowany i eklektyczny, od różnych stanowisk chrześcijańskich, przez filozoficzny racjonalizm, do postheglowskiego determinizmu i innych opcji – jak w wariacie metafizycznym Branislava Petronijevicia, apologii wyżej wymienionej „religii immanencji” Miloša Djuricia czy dowartościowującej wymiar ezoteryczny propozycji Kseniji Atanasijević.

6.

Traktowane przez pierwszego XX-wiecznego kodyfikatora rodzimej tradycji literackiej jako postacie paradygmaty, trzy wielkie narodowe autorytety Serbów stały się dzięki jego dyskusyjnym i nierzadko dogmatycznym ocenom punktem

²⁴ Idem, *Srpska književnost u 18. veku*, w: idem, *Studije*, knj. 1, Novi Sad 1971, s. 50.

²⁵ Według Włodzimierza Pawluczuka „Religią immanencji jest to, co pospolicie nazywa się pogaństwem, a bardziej uczenie animizmem lub niekiedy kultami plemiennymi”. Cf. W. Pawluczuk, *Powrót sacrum?*, w: *Człowiek – dzieło – sacrum*, red. S. Gajda, H. J. Sobeczko, Opole 1998, s. 77.

odniesienia dla kolejnych interpretatorów, wartościujących na różne sposoby te wieloznaczne wzorce intelektualne. Rodziło to następne nieporozumienia i paradoksy, a te rzutowały na uproszczone opinie dotyczące całego XIX w., wpływając na praktyki społeczne w nauce, życiu kulturalnym i religijnym, oświacie, polityce oraz samej literaturze. Niewłaściwe w wielu przypadkach konstatacje Skerlicia zarysowały same w sobie paradygmat obowiązujących odwołań dla współczesnych intelektualistów i przez to zaktualizowały się w najmniej oczekiwanych kontekstach i konfiguracjach. Jego racjonalistyczna aksjologia, szczególnie podchwyciona już w warunkach socjalistycznej Jugosławii, wpisała się na pewien czas w hierarchię pożądaných postaw umysłowych i społecznych, lecz blask tego autorytetu zdołał później przygasnąć wszędzie tam, gdzie do głosu zaczęły w Serbii dochodzić tendencje etnocentryczne, klerykalne i na nowo rewidujące porządek znaczeń kolektywnej tradycji.

Bibliografia

- Dąbrowska-Partyka, Maria, „Szczerłość” i „sztuczność” jako pseudonimy „zamkniętego” i „otwartego” modelu kultury narodowej, w: *Kategoria Europy w kulturach słowiańskich*, red. A. Makowiecki, T. Dąbek-Wirgowa, Warszawa 1992.
- Egerić, Miroslav, *Skerličev kritički duh*, Novi Sad 2011.
- Gil, Dorota, *Prawosławie. Historia. Narod. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005.
- Nikolić, Nenad, *Jovan Skerlić: uporednost dve tradicije*, w: idem, *Identitet srpske književnosti. Priča o književnoistorijskoj ideji*, Beograd 2019.
- Palavestra, Predrag, *Jovan Skerlić – svedok „zlatnog doba” srpske književnosti – predgovor*, w: *Antologijska edicija „Deset vekova srpske književnosti”*, knj. 109: Jovan Skerlić, prired. idem, Novi Sad 2011.
- Pavlović, Miodrag, *Antologija srpskog pesništva*, Beograd 1964.
- Pawluczuk, Włodzimierz, *Powrót sacrum?*, w: *Człowiek – dzieło – sacrum*, red. S. Gajda, H. J. Sobeczko, Opole 1998.
- Popović, Bogdan, *Jovan Skerlić kao književni kritičar*, Beograd 1921.
- Popović, Miodrag, *Vuk Stefanović Karadžić 1787–1864*, Beograd 1964.
- Radulović, Milan, *Vidovi srpske književne kritike*, Beograd 2008.
- Skerlić, Jovan, *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd 1997.
- Skerlić, Jovan, *Religija Njegoševa*, w: idem, *Pisci i knjige*, knj. 3, Beograd 1955.
- Skerlić, Jovan, *Srpska književnost u 18. veku*, w: idem, *Studije*, knj. 1, Novi Sad 1971.
- Stojković, Andrija, *Razvitak filosofije u Srba 1804–1944*, Beograd 1972.
- Stojković, Andrija, *Srpski narod na razmedju Istoka i Zapada. Prilozi istoriografiji, istoriologiji i istoriozofiji*, Beograd 1999.

DOROTA GIL – prof. dr hab., Uniwersytet Jagielloński w Krakowie. Zatrudniona w Instytucie Filologii Słowiańskiej, kierownik Zakładu Filologii Serbskiej. Słowistka – rusycystka oraz serbokroatystka – wykładowczyni literatur i kultur południowosłowiańskich na UJ (od 1993), Uniwersytecie Ca’ Foscari w Wenecji oraz Uniwersytecie w Padwie. Autorka książek: *Serbska hymnografia narodowa* (1995); *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności* (2005); *Dylematy identyfikacyjne w obrębie serbsko-czarnogórskiej kulturosfer. Dawne i współczesne modele (auto)refleksji* (2019), i ponad stu artykułów naukowych oraz współredaktorka dziesięciu tomów *Leksykonu idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach. XVIII–XXI wiek*.